

MATN TILSHUNOSLIGI TARAQQIYOTI

Olimjonova Nuriya Zohidjon qizi

O'zbekiston Davlat Jahon Tillari Universiteti

olimjonovanuriya@gmail.com

Supervisor: **Sharipova Dilnoza**

Annotatsiya. Mazkur maqolada matn tilshunosligining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va zamonaviy lingvistika tizimidagi o'rni keng yoritiladi. Matn tushunchasi, uning lingvistik kategoriyalari, matn va diskurs o'rtasidagi munosabatlar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada korpus lingvistikasi, raqamli diskurs, sun'iy intellekt va multimodal matnlar kabi innovatsion yo'nalishlarning matn tilshunosligiga ta'siri ko'rib chiqiladi. O'zbek tilshunosligida matn lingvistikasi rivoji, uning ta'lim va ilm-fandagi ahamiyati ham keng yoritiladi.

Kalit so'zlar: matn tilshunosligi, diskurs, pragmatika, semantika, koheziya, koherensiya, korpus lingvistikasi, sun'iy intellekt, multimodal matn, raqamli diskurs, intertekstuallik.

Abstract. This article provides a comprehensive overview of the formation of text linguistics, its stages of development, and its role in the system of modern linguistics. The concept of text, its linguistic categories, and the relationships between text and discourse are analyzed on a scientific basis. The article also examines the impact of innovative fields such as corpus linguistics, digital discourse, artificial intelligence, and multimodal texts on text linguistics. In addition, the development of text linguistics in Uzbek linguistics and its importance in education and science are extensively discussed.

Keywords: text linguistics, discourse, pragmatics, semantics, cohesion, coherence, corpus linguistics, artificial intelligence, multimodal text, digital discourse, intertextuality.

Kirish. Zamonaviy tilshunoslik fanining rivojlanish bosqichlari tilni o'rganish doirasining tobora kengayib borayotganini ko'rsatadi. Dastlab til birliklari fonetika, leksikologiya va grammatika doirasida o'rganilgan bo'lsa, keyinchalik tilning kommunikativ mohiyatiga e'tibor kuchayib, uning eng yuqori birligi – matnni o'rganish zarurati yuzaga keldi. Shu tariqa matn tilshunosligi lingvistikaning mustaqil va muhim yo'nalishlaridan biri sifatida shakllandi.

Bugungi globallashuv va axborotlashuv davrida matn tushunchasi yanada kengayib, uning tadqiq doirasi ham sezilarli darajada ortdi. Endilikda matn nafaqat yozma yoki og'zaki nutq mahsuli, balki ijtimoiy, madaniy va texnologik jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab hodisa sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar, internet va sun'iy intellekt rivoji matnning yangi ko'rinishlarini yuzaga keltirdi hamda uni o'rganishga innovatsion yondashuvlarni talab etmoqda.

Matn tilshunosligining dolzarbligi shundaki, u tilning real kommunikativ jarayondagi ishlatilishini o'rganadi. Insonlar o'zaro muloqotda alohida so'z yoki gaplardan emas, balki yaxlit matnlardan foydalanadi. Shu bois matnni o'rganish tilning haqiqiy funksiyasini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi. Matn orqali nafaqat axborot uzatiladi, balki muallifning maqsadi, hissiyoti, munosabati ham ifodalanadi.

Maqolaning maqsadi matn tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyot bosqichlarini yoritish, uning asosiy tushunchalari va kategoriyalarini ilmiy tahlil qilish

hamda zamonaviy innovatsion yo'nalishlar bilan bog'liq jihatlarini ochib berishdan iborat. Shuningdek, o'zbek tilshunosligida matn lingvistikasi rivoji va istiqbollari ham ko'rib chiqiladi.

Ushbu maqsaddan kelib chiqib, maqolada quyidagi vazifalar belgilandi: matn tushunchasini aniqlash, uning asosiy kategoriyalarini tahlil qilish, matn va diskurs o'rtasidagi munosabatni ochib berish, zamonaviy lingvistik yondashuvlarni o'rganish hamda innovatsion texnologiyalarning matn tilshunosligiga ta'sirini ko'rsatish.

Mazkur maqolaning ilmiy yangiligi shundaki, unda matn tilshunosligi nafaqat an'anaviy lingvistik yondashuvlar asosida, balki zamonaviy innovatsion yo'nalishlar, jumladan, korpus lingvistikasi, raqamli diskurs va sun'iy intellekt bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Bu esa matnni o'rganishga kompleks yondashuvni ta'minlaydi.

Asosiy qism. Til inson tafakkuri va ijtimoiy hayotining ajralmas qismi bo'lib, u orqali insonlar o'zaro muloqot qiladi, bilim va tajribasini uzatadi hamda jamiyatni shakllantiradi. Tilshunoslik fanining rivojlanish jarayonida til birliklarini o'rganish bosqichma-bosqich takomillashib, dastlab fonetik, leksik va grammatik darajalarda olib borilgan bo'lsa, keyinchalik bu jarayon yanada kengayib, tilning eng yuqori kommunikativ birligi – matnni o'rganishga yo'naltirildi¹. Shu tariqa matn tilshunosligi mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllandi.

Matn tilshunosligining shakllanishi XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Bu davrda tilshunoslikda strukturaviy yondashuvdan kommunikativ va pragmatik yondashuvga o'tish jarayoni kuzatildi². Til endilikda faqat tizim sifatida emas, balki inson faoliyati mahsuli sifatida qarala boshladi. Bu esa matnni o'rganishga bo'lgan ehtiyojni yanada kuchaytirdi. Matn tushunchasi tilshunoslikda markaziy o'rin egallaydi. Matn – bu mantiqiy, grammatik va semantik jihatdan bog'langan gaplar tizimi bo'lib, u muayyan kommunikativ maqsadni amalga oshirishga xizmat qiladi. Matn og'zaki va yozma shakllarda namoyon bo'lishi mumkin, biroq har ikkala holatda ham u yaxlitlik, tugallik va izchillik xususiyatlariga ega bo'ladi.

Matnning boshqa muhim kategoriyalariga informativlik, situativlik, intertekstuallik va maqsadga muvofiqlik kiradi³. Informativlik matndagi yangi axborot darajasini bildirsa, situativlik matnning muayyan vaziyatga mosligini anglatadi. Intertekstuallik esa bir matnning boshqa matnlar bilan bog'liqligini ifodalaydi.

Matn tilshunosligining rivojlanish bosqichlari bir necha davrlarni o'z ichiga oladi. Dastlabki bosqichda matn mustaqil obyekt sifatida qaralmagan bo'lib, u gaplar yig'indisi sifatida talqin qilingan. Keyinchalik strukturaviy yondashuv asosida matnning ichki tuzilishi o'rganila boshlandi. Bu bosqichda matnning formal xususiyatlariga e'tibor qaratildi.

1. Teun A. van Dijk – *Text and Context*. London, 1977.

2. A. Nurmonov – O'zbek tilshunosligiga oid ilmiy ishlari (matn va sintaksis masalalari).

3. Robert-Alain de Beaugrande, Wolfgang Dressler – *Introduction to Text Linguistics*. 1981.

Keyingi bosqichda kommunikativ yondashuv shakllandi. Bu yondashuvda matn nutq jarayonining mahsuli sifatida qaralib, uning yaratilishi va qabul qilinishi jarayonlari o'rganildi. Pragmatika va diskurs tahlili aynan shu bosqichda rivojlandi. Zamonaviy bosqichda esa matn tilshunosligi boshqa fanlar bilan integratsiyalashib, yangi ilmiy yo'nalishlar bilan boyimoqda. Xususan, kognitiv

lingvistika matni inson tafakkuri bilan bog'liq holda o'rganadi. Psixolingvistika esa matni idrok etish va tushunish jarayonlarini tadqiq etadi.

Bugungi kunda matn tilshunosligining eng muhim innovatsion yo'nalishlaridan biri korpus lingvistikasi hisoblanadi. Korpus lingvistikasi katta hajmdagi matnlar bazasini yaratish va ularni kompyuter yordamida tahlil qilish imkonini beradi. Bu esa til birliklarining real qo'llanishini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Sun'iy intellekt texnologiyalari ham matn tilshunosligida yangi imkoniyatlarni ochmoqda. Masalan, avtomatik tarjima tizimlari, matni avtomatik tahlil qilish dasturlari va matn yaratish modellari bugungi kunda keng qo'llanilmoqda. Bu texnologiyalar tilshunoslikni yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Raqamli texnologiyalar rivoji natijasida matn tushunchasi ham kengayib bormoqda. Hozirgi kunda multimodal matnlar keng tarqalgan bo'lib, ular matn, rasm, audio va video elementlarning uyg'unligidan iborat. Bunday matnlar inson idrokiga kuchli ta'sir ko'rsatadi va kommunikatsiya samaradorligini oshiradi. Raqamli diskurs ham zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishiga aylandi. Ijtimoiy tarmoqlar, bloglar va messenjerlarda yuzaga kelayotgan nutq shakllari tilning yangi xususiyatlarini namoyon etmoqda. Qisqartmalar, emojilar va vizual belgilar matnning yangi elementlariga aylangan.

O'zbek tilshunosligida ham matni o'rganish so'nggi yillarda sezilarli darajada rivojlanmoqda. O'zbek olimlari tomonidan matnning strukturaviy, semantik va pragmatik xususiyatlari keng tadqiq qilinmoqda. Ayniqsa, badiiy matn tahlili va publitsistik matnlarni o'rganish bo'yicha muhim ishlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim tizimida matn tilshunosligining ahamiyati beqiyosdir. O'quvchilarda matni tushunish, tahlil qilish va yaratish ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy ta'limning asosiy vazifalaridan biridir. Innovatsion metodlar, jumladan, interaktiv ta'lim texnologiyalari, raqamli platformalar va media vositalardan foydalanish bu jarayonni yanada samarali qiladi. Matn tilshunosligining yana bir istiqbolli yo'nalishi – neyrolingvistika hisoblanadi. Bu yo'nalishda matni qabul qilish jarayonining miya faoliyati bilan bog'liqligi o'rganiladi. Bu esa inson nutqini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Kelajakda matn tilshunosligi sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data) va neyron tarmoqlar bilan yanada integratsiyalashishi kutilmoqda. Bu esa matni avtomatik tushunish, tahlil qilish va yaratish imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada matn lingvistikasi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, matn tilshunosligi zamonaviy lingvistikaning eng muhim va istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. U tilni real kommunikatsiya jarayonida o'rganishga xizmat qiladi hamda inson tafakkuri va nutq faoliyatini chuqurroq anglash imkonini beradi. Innovatsion texnologiyalar, xususan, sun'iy intellekt va raqamli lingvistika ushbu sohaning rivojiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbek tilshunosligida ham matn lingvistikasi jadal rivojlanib, ilmiy va amaliy jihatdan muhim natijalarga erishilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Halliday M.A.K., Hasan R. Cohesion in English. London, 1976.
2. Beaugrande R., Dressler W. Introduction to Text Linguistics. London, 1981.
3. Brown G., Yule G. Discourse Analysis. Cambridge, 1983.
4. Van Dijk T.A. Text and Context. London, 1977.
5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge, 1997.
6. Safarov Sh. Pragmatik lingvistika. Toshkent, 2008.

7. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodlari. Toshkent, 2010.
8. Yo'ldoshev B. Matn lingvistikasi asoslari. Toshkent, 2015.
9. Iskandarova Sh. Nutq va matn muammolari. Toshkent, 2012.
10. Karimov S. O'zbek tilining stilistikasi. Toshkent, 2014.
11. McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics. Cambridge, 2012.